

Balassi Bálint tűzzel kapcsolatos hasonlatai és szóképei

Balassi stílusáról azt tartja a szakirodalom, hogy „a szabad természetben portyázó végvár vitéz szemével néz körül a tájon”.¹ Klaniczay Tibor² és Eckhardt Sándor is elsősorban a vitézi szemléletét látja szóképeiben, s az utóbbi ezt is állítja: „költői tehetsége legdúsabban hasonlatain át mutatkozik meg. Egyéniségét, élményeit itt figyelhetjük meg a maguk közvetlenségében.”³ Költői hasonlatainak és szóképeinek összegyűjtése, rendszerezése után mindkét véleményt korrigálnunk kell: Balassi stílusalakzatainak nagy többsége a reneszánsz udvarló szemléletet tükrözi, s metaforái nem kevésbé fontosak, mint hasonlatai: legjobb verseiben főként metaforikus szóképeket találunk. Igaz, néha szerelmes verseiben is használ vitézi jellegű szóképeket, de áll ez megfordítva is. Balassi költeményeiben a tartalomtól függetlenül gyakran keverednek humanista udvarló, vitézi, mitológiai, vallási eredetű szóképek.

Hasonlatait és szóképeit származásuk (képzetek) szerint csoportosítottuk, hogy lehetőséget nyerjünk további összehasonlításokra, mint pl.: mennyiben eredeti Balassi stílusa s mit vesz át a külföldi és hazai elődöktől; hogyan fejleszti képalkotását, bizonyos alakzatoknak milyen változatait találjuk; milyen színvonalúak az idegenből magyar költészetbe átvett, alkalmazott stílusalakzatai stb. Dolgozatunk elsősorban irodalomtörténeti szempontú, ezért a hasonlítás vagy azonosítás tárgya szerint egy helyen soroljuk fel a különböző trópusokat, mert a költő gyakran ugyanabból a tárgyból alkot metaforát, megszemélyesítést, hasonlatot stb.

Balassi költői hasonlatai, szóképei néha egybeolvadnak, kombinálódnak, egy-egy soron belül is, s pontos elkülönítésük csak az esztétikai szempont rovására történhetne; összefüggéseiből kiragadott szavak, szókapcsolatok formájában. Dolgozatunkban igyekeztünk „költői” példákat idézni: teljes verssorokat, az összefüggéseket is bemutató idézeteket, ezért egy-egy példában gyakran több szókép is található, s hogy a gyakori ismétléseket elkerüljük, a legtöbb esetben ugyanott a más kategóriába tartozó szóképet is megjelöljük. Mivel a költemény, különösen a lírai dal összefüggő, kerek egészet alkot, a szóképekre való felbontás nem lehet tökéletes, s gyakran vitatható a szókép származása is, mert különböző eredetű motívumok keveredhetnek benne. Lássunk egy példát a *Szép magyar komédiából*: „Ha sem az nyovolás élet, sem az messze távozás nem olthatá, sőt meg sem lágyíthatá benned az te nagy buzgó szerelmedet, annyi sok esztendőnek mégis meg kellett volna enyhíteni, mert tudó dolog, hogy az esztendő még az követ, vasat is elfogyatják.” A szerelemre vonatkozó „olthatá” igei metafora, éppúgy, mint a „lágyíthatá”, de egészen más eredetű (az első a szerelem tűz voltára, a másik szilárdságára utal) a további igei metaforák (enyhít, elfogyat) pedig az esztendő hatalmára, erejére vonatkoznak, s megszemélyesítik az időt jelentő főnevet. Az egy-séges mondat tehát a szóképek származását tekintve különböző csoportokba volna osztható (tűzet, lágyítást, enyhítést, időt asszociáló képzetek csoportjába), de ha ennyire szétosztanánk, elveszne a mondat értelme. Ezért elégszünk meg azzal, hogy csak a mondaton belül jelöljük az egyes szóképeket, s mind az „olt”, „lágyít”, „enyhít” metaforára idézünk más példákat is.

Balassi költői hasonlatai és szóképei kétségkívül sokat mondanak a magyar líra megteremtőjének műveltségéről, képzetvilágáról, képalkotó fantáziájáról, életszemléletéről stb. Ezen kívül szóképeinek és költői hasonlatainak összegyűjtésével meg akarjuk könnyíteni az összehasonlítást más európai nemzetek hasonló költészetével; a reneszánsz szóképalkotás, verselés, életszemlélet stb. típusaival. Vizsgálatunk célja tehát kettős jellegű: Balassi költészetének elmélyültebb megértése és megismerése s a más alkotó műveivel való egybevetés megalapozása, egyelőre stilisztikai szempontból.

¹ FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESZTYÉNYI FERENC: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958. 117.

² KLANICZAY TIBOR: A szerelem költője. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961.

³ ECKHARDT SÁNDOR: A régi magyar költők képei. Magyar századok. Bp. 1948. 75.

Balassinak általunk összegyűjtött, különböző tárgyú hasonlatai és szóképei közül – tanulmányunk terjedelmének korlátozott volta miatt – itt csak a tűzzel kapcsolatosakat ismer-tetjük. A költő legtöbb verse a szerelemről szól, szóképeinek összegyűjtése után pedig azt is megállapíthatjuk, hogy a szerelemet leggyakrabban tűzzel, lánggal vagy hasonló jelenséggel azonosítja (hasonlíttja össze). Számos szóképében a szerelemnek emberfeletti hatalmat tulajdo-nít, olthatatlan tűzzel is azonosítja. A tüzet Cupido nyila vagy a nő tekintete okozza a költő szívében (lelkében), s ott, olthatatlan lánggal ég. Amint már Waldapfel József megállapí-totta,⁴ a tűzzel kapcsolatos költői hasonlatok és metaforák egy részét Balassi az európai iro-dalom egészének is példát adó olasz reneszánsz költészetből sajátította el. Az olasz Domenico Ragnina egyik szonettjével mutat rokonságot pl. *Vajha én tüzemnek* kezdetű verse.

Vajha én tüzemnek nagy tűrhetetlen volta,
Ki titkon én bennem *életemet fogyasztja*,
Oly természetű
Volna mint *egyéb tűz*,
Dolgom mind helyén volna.

Mert egyéb tűz nemcsak önnermagát emésztí,
Hanem mindent, amit *szene gyújt, elégeti*,
Amit *lángja elér*,
Szinte úgy mint *magát*
Ugyan hamuá teszi.

De az nagy szerelemtől gyulladtól tüzem
Csak egyedül nekem *megemésztí életem*,
Szeretómet peng,
Kihez *égek fottig*,
Csak *fel sem gyújtja nekem*.

Régtől fogva *égvén*, lassan-lassan *elfogyok*,
Szinte *mint magátul gyulladtól ja oly vagyok*,
Titkos *szerelemtől*
Mint *tűz hévségétől*
Fa, én is úgy száradok . . .

Az idézet negyedik versszaka arról is tanúskodik, hogy Balassi csak az alapötletet veszi át az olasz szövegből, innen kezdve saját képaikotó fantáziájával is bővíti, gazdagítja az átvételt. (Egyébként az is lehetséges, hogy Domenico Ragnina is mástól vette az ötletet, mert a szerelemnek tűzhöz való hasonlítása már a régi latin költészetben is megtalálható.) Az ötödik stró-fában a költő a negyedikben megpendített magától gyulladtól fa hasonlatát folytatja: „Miképpen, hogy az oly tűznek nincs semmi lángja . . .” A hetedik versszakban pedig már más szempontú, újabb hasonlattal kombinált igei metaforával gyarapítja az előbbieket:

Mint én, hogy így égjen, én magam sem kívánom . . .

Balassi metaforáiban gyakran emlegeti a szerelem tűzével, lángjával kapcsolatban szíve égését, a tűz felgerjedését, hamuá válását stb.

Szerelem tüzes lángjától szívemben én égek (Mint sikk mezőn)

Régi szerelmem *nagy tüze hamuá vált* *vala szinte*,
De im nem tudom, mi löle, hogy bennem még *felgerjede*
(Régi szerelmem)

De nem látom semmi módját, mint *oltsam szerelmem lángját* (uo.)
Philis Demofont is addig miért várta,
Azért mert *szívekben gerjedt szerelem lángja*.

(Mire most barátom)
Mert szívemben *szerelmem tüzének* csak te vagy *édes lángja*
(Engemet régolta)

⁴ WALDAPFEL JÓZSEF: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 115.

Ez utóbbi példában a tűz-metaphora egy szokatlan, modern hatású színesztéziával párosul. (A lángot azért nevezi édesnek, mert itt a szerelem szinonimája.) A következő versrészletben pedig a szerelem „erejét” és „tűzét” kapcsolja egybe sajtáságos módon (közöléssel):

Bizonyal esmérem rajtam most erejét,
Szívemben jelgyulladt szerelemnek tűzét,
Sebesen égését,
Kit tűrök naponkint egy szép, víg kegyesért.

(Bizonyal esmérem)

(Cupidonak) Bölcsök, jó vitézek járnak udvarában,
S vajon ki nem égett soha nagy lángjában?

Azon is megtetszik, mert fekszik heverve
Régen én szívemben csak tüzet rak benne.

(Bezeg nagy bolondság)

Szívembéli tűz ágyamból felüz, házad fele indít

(Áldott Júlia)

... az én veszett fejem mond keserves verseket,
Kiket bánatjában, szerelem lángjában szép Júliáról szerzett.

(Te szép fülemile)

Engemet peniglen gyújt buzgó szerelem, sültök, jülök, lángjában (uo.)
Engemet viszontag örökké való láng olthatatlanképpen jüt (uo.)

Jól meg sem nézhettem az ő szép világoskodó szemeit, hogy mindjár érzem erejében szívemnek hatni az szerelemnek titkos lángját. (Komédia A: 1. Sc: 2)⁵

Ha ki akar látni olthatatlan szemet,
Nezsze az én véghetetlen szerelmemet ...
Noha lángját ennek senki nem láthatja,
De azért lelkemet fogyatton fogyatja

(Ha ki akar látni)

Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal szerelmemt most újítja

(Cupido szívemben)

A tüzes szikrák ez utóbbi példában Cupido nyilát helyettesítik, de Vénus fia egyébként is terjesztheti gerjesztő lángját. Júlia például a fejét ölébe hajtó Cupidót így kergeti el: „Bujasággal, gerjedő lángoddal nem rútiis meg ölemet!” Cupido azonban nemcsak lángra lobbantja vagy éleszti a szerelem tűzét, hanem enyhíti is akkor, ha a kedves hölgyet is „égeti” vagy legálább ezt igéri:

Tüzem enyhítője, bánatom üzője hogy csak ő, már azt vallja

(Cupido szívemben)

Amint már fent is láttuk, e klasszikus mitológia szerint a szerelem nemcsak a költő szívét égetheti, hanem ugyanígy lelkét, fejét is.

Nezsze az én árva, keserves fejemet,
Kit szerelem tüze csaknem hamuvá tett

(Ha ki akar látni)

Már csak mutatsd módját, mint olthassam lángját

szerelmemnek ki csak nő? (Ó magas kösziklák)

A stilsztikák egyszerű vagy csonka metaforának nevezik az olyat, amelyben csak az van kitéve, amivel azonosítunk, az azonosítottat pedig hozzá kell gondolnunk. Balassi esetében ilyenek azok, amelyekről nem mondja meg konkrétan minek a tüze, de szívét, szerelmemt, lelkét könnyen oda értjük. Ilyen szökepe aránylag kevés van, mert a legtöbb teljes metafora vagy hasonlat.

Te háládatlan, az te lángodban, ha tudod mint égek

(Áldott Júlia)

Ne szífs nagy tüzemet, hadd lehessen csendesz

(Édest keserűvel)

Előáll, monda, mert veszett, alég várja, hogy szent nevét
hallja annak, ki ő lángja

(Nyolc ifiú)

⁵ Szép magyar komédia. Actus: 1. Scena: 2. A továbbiakban is így rövidítettük.

Hogy tűzében égjek, valameddig élek, *mint egy gyújtó áldozat*
(Széllal hogy vadásza)

Amint a példákból láttuk, Balassi a tűzzel kapcsolatban elsősorban metaforákat alkot, de van néhány ilyen tárgyú hasonlata is:

Az felgyulladt tűz nem gerjedhet fült kemencében inkább,
Mint én elfáradott bús szívem, ki már nem élhet tovább
(Valaki azt hiszi)
Mikor bosszontással gyújtják nyavolámat, *mint olajjal lángot*
(Mint az szomjú szarvas)

Balassi előtt és vele egy időben más költői alkotásokban is találunk a szerelmet tűzhöz hasonlító szóképeket. Lássunk néhány példát az 1577-ben fordított „Euriálusnak és Lucretiának szép históriájá”-ból:

Az felgerjedt lángot olts meg most magadban, ha lehet Lucretial
De szokatlan erő akaratom nélkül elmémet háborgatja . . .
Mert az *titkon való láng* az ő elméjét sokkal inkább égetné . . .
De az szerelmenek *kemény nyila* szívét áthatotta vala.
Semmi nyugodalma sem éjjel, sem nappal önekie nem vala,
Titkon való lángtól belől az ő szíve megemésztetik vala

A szerelmi tűzzel kapcsolatos képzeteket a költő gyakran igei metaforákkal fejezi ki: gyújt, éget, gerjeszt (szívet, lelket stb.).

Az én szívemnek is, *ki nagy szerelemben hozzád régen felgyulladt*,
Tűzet meg nem oltja sem bú, sem nyavola, sem egyébfele bánat
(Csak bűbánát immár)

Emberek nem lakta földön ily régóta mi jutalmomat várom?
Ha mindenütt éget szerelem engemet, mind bűm kínom csak károm.
(Ó nagy kerek kék ég)

Szívem mert tűzétől ég nagy sebességgel,
Viszont gyötrődik is sok könyvezésekkel,
Mert langodtul gerjed s gyúl szüntelenséggel.
(Íme ez szívembe lövé)

Ó én szívem *mint ég* (Lelkemet szállotta)
S mire kedvem ellen *gyútasz ahoz engem*, az ki megnyerhetetlen?
(Ó nagy kerek kék ég)

Szerelemre te gyújtád szívemet nékem,
Mire hadsz el engem,
Ha nálad nélkül im *elfogy én életem?* (Lelkemet szállotta)
Hozzám vagy e n h í t s m e g vagy ha az nem lehet *olts meg bennem szerelmet*
(Engemet régoíta)

Képtelen nagy szépség, ki miatt *szívem ég*
(Én édes szerelmem)

Ámbár élje vígan felőlem világát,
Csak én bennem *olts meg nagy szerelmem lángját*.
(Pusztában zsidókot)

Avval régen gyűlöttetett, az *ki szerelmivel éget*,
Veszedelmemre de siet, hogy *bennem gyújt régi szemet*.
(Régi szerelmem)

Ne gyújts olthatatlan lánggal, metszesz keserves kínommal?
Vagy hogyha *égetni akarsz*, mint bolondot, mit játszódtatsz?
Arra *gerjessz*, kit megadhatsz, nyerhetetlenre ne gyullassz!
(Régi szerelmem)

Hozzád felgerjesztem, csak veled *égetem*, hogy örüll személyével
(Éz világgal bíró)
Reád gyúlt szerelmem *titkon éget engem* keseredett elmémben
(Engemet régoíta)

Kit nem *gerjesztene* gyönyörű beszéde, örvendetessége?
 (Bizonytalán esmérem)
 S te nagy szerelmedre esmét *gerjesztette*, kezdedben esmét adta
 (Ez világgal bíró)
 Szerelmedben *meggyűlt* szívem, csak tégedet óhajt lelkem
 (Éz világ sem kell már nekem)
Felgyűladt az asszony, én pedig gerjedek, mind az ketten elveszünk
 (Eurialus és Lucretia)

A következő versszakban a tűzzel kapcsolatos metaforák kombinálódnak a nyállal (lő) és a szerelem erejéhez, hatalmához hasonlító metaforákkal.

Szerelem s Júlia egymás mellett állván *rám szikráznak* vala,
Gerjeszt mind a kettő, mert *mindenike lő*, nagy mindenik hatalma,
 Egyik *szép szemével*, másik *nagy szemével erejít* rám támasztá.
 (Szerelem s Júlia)

(Fejem) *ég olthatatlanul* buzgó szerelemben,
 Bizik csak egyedül egy vidám kegyesben (Ha ki akar látni)
 Hideg lévén kívül, *égvén pedig belül* Júlia szerelmétül
 (Ó nagy kerek kék ég)
 Hát meggyek és veszett, *kit szerelem éget?* (Ó magas kősziklák)
 Szerelmével belül veszen akkor körül *engemet felgerjesztvén*
 (Júlia két szemem)

Vajha elhagyhatnám, volna mi nyavolám? de la *szívem mint gerjed*
 (Ó magas kősziklák)
 Most Fulvia *éget*, ki ér bennem véget, mert *tüzén meggerjedtem*
 (Fulvia)
 Hogy mind el nem fogynék, csak *csendesesen égnék . . . szeretőm szerelmével*
 (Vitézek karjokkal)

Akkor bokrok mögül nézvé *szermétül égek*, örülven neki
 (Margaréta)
 Látván szerelemben, mely *igen gerjedek* (Csókolván ez minap)
 Lőlköm nyugszik rajtad . . . *gerjed örömeben* (uo.)
 Mert az első szerelem az, ki *embernek szívét égeti s főzi*, noha második is
nem hűsíti
 (Komédia A: 5. Sc: 5)

Főnévi metaforákkal kombinált igei metaforákat találunk a következő verssorokban:

Az ígért *áldott jót* te csak megmutattad,
 Kivel *szerelmemet nekem felgyújtottad*,
 De mint család hamis, nekem mégsem adtad! (Édest keserével elegyítő gyermek)

Hozzám *keményítvén semmit sem gerjesztet*,
 Velem kívántatván *szívemet égeted . . .*
 Hol *tüzes laptáid*, kikkel távol gyújtasz,
 Az kiknek *jákltyáddal* közöl te nem árthatsz? (uo.)
 Szit Zsuzsánna *tüzet szívemben magára*,
 Cupidóval üzet szerelem dolgára (Szit Zsuzsánna)

Mert belől *égek*, *mint tűzben száraz kender*,
 Gondom, bűm, veszélem *végzetlen tenger*,
 (Kialtok, csak bolygok)

Bátran két szemit mikor kegyesen én reám fordítja,
 Ottan *szívemnek ő nagy szerelmit magához fölgyújtja*,
 Mert csak két szeme az *én szívemet felgyújtó jáklája*.
 (Beteges lelkem)

Tűzben élő lények

Többször találkozunk a költő szóképeiben a középkori természetszemlélet misztikus, tűzben élő bogaraival és szalamandráival. Amint *Vitézek karjokkal* kezdetű versében meg is jelöli, Fulgosi (Giambattista Fregoso) olasz humanista erkölcsi példatárában olvasott e különös lényekről, s olvasmányait felhasználta szerelmi tárgyú szóképei alkotásához.

Mely tűz, hogy engemet még hamuvá nem tett senki sem csudálhatja,
Fulgosius az mint a nagy csudákrul írt, valaki azt meglátja,
Holott nagy csudául ír szarvasbogárrul s bizonságát is adja,

Hogy vadnak bogarak, kik láng között járnak, szárnyon szépen repülnek,
S nemcsak meg nem égnék, de ottan elvesznek, mihent lángból kikeknek;
Így tűz engemet is éltet, ha ernészt is, s nem hagy veszni éntemnek.

(Vitézek karjokkal)

A Szép magyar komédiában és az Ó nagy kerek ég kezdetű költeményben pedig a gyertya lángjába széndékosan belerepülő lepkékről alkot költői hasonlatokat:

Miképen hogy az lepentőcske az gyertyalánghoz való erőmiben az gyergyalánghban akartva üti magát, én is erőmest jütem az ő kedvéért nagy szerelemben lelkemet. (Komédia A: 2. Sc: 4.)

Mint az lepentőcske gyertyaláng közibe magát akartva üti,
Nem gondolván vele, hogy gyertyaláng heve meg is égeti, süti,
Szívem is eképpen Julia szénében magát örömmel jüti. (Ó nagy kerek)

A Szép magyar komédiában másutt is megtaláljuk a verseiből ismert tüzrel kapcsolatos szóképek változatait:

„Tudod, hogy nem cselekedtem én azt te veled, míg Galateában égsz vala?” „Mert kinek szívét nyilával meg nem hatja, azt tüzrel gyújtja, s úgy meglágyítja. S ott még a gyújtó tüzet is, ha meg akarná oltani valaki az tiszta szemérmességnek nedvességével, úgy sem fog semmit . . .” — „Hanem ótsa meg az rút tüzet bennem s mentse ki teelötted is ártatlan fejemet.” (A: 4. Sc: 1.)

A Petrarca lírájából is ismert Szalamandrával pedig az Engemet régolta sokjéle kénokban kezdetű költemény hasonlatában találkozunk:

De mit mondok bumba, ha mint Salamandra tűz kívül nem élhetek,
Azonnal elveszek, ha az kívül leszek, többet tudom, nem élek.

Van olyan metaforája is Balassinak, amelyben a szerelem tüzes fogójáról szól:

Ajándékon viszont kiért hív szívemet én is neki mutattam,
Szorítva kit neki szerelemnek tüzes fogójában nyújtottam
(Cupido szívemben)

A tüzrel, lánggal, égéssel, gerjedéssel kapcsolatos költői hasonlatok és szóképek nagyobb számban fordulnak elő Balassi szerelmi lírájában, mint bármely más dologhoz, fogalomhoz (pl. virághoz, madárhoz) kapcsolódók. Ez azt látszik bizonyítani, hogy lobbanékony természetű, bővérű udvarló volt, s a szerelemmel kapcsolatban elsősorban tüzes, lángoló képzetek jutottak eszébe.

Csanda Sándor

Sándor Csanda

LES COMPARAISONS ET LES TROPES DE BÁLINT BALASSI CONCERNANT LE FEU

L'auteur constate que la plupart des figures stylistiques de Balassi ne viennent pas de la vie militaire, mais plutôt de la conception courtoise de la Renaissance. L'auteur groupe ses comparaisons et ses tropes selon leurs origines en plusieurs catégories: coeur, âme, feu, fleurs. L'identification de l'amour avec le feu, la brûlure, l'allumage revient très souvent dans la poésie lyrique de Balassi et ainsi elle peut-être considérée comme typique. Tout cela prouve qu'il était un amoureux «facilement inflammable» et dans l'amour, ce sont des idées de feu et de flamme qui lui venaient à l'esprit. Les métaphores ont une place prépondérante parmi les figures de style de Balassi, mais il emploie en grand nombre des comparaisons aussi. L'évolution de son style poétique nous montre que dans ses premiers poèmes il emploie surtout les modèles conventionnels de la poésie de la Renaissance européenne, tandis que dans sa poésie lyrique postérieure, ses tropes deviennent plus riches, plus compliqués, et il combine avec adresse les tropes de types différents.